

บทที่ 2

แนวคิด ทฤษฎี และวรรณกรรมที่เกี่ยวข้อง

2.1 แนวความคิดและทฤษฎีที่ใช้ในการศึกษา

2.1.1 ทฤษฎีโครงสร้างนิยม

ทฤษฎีหน้าที่นิยมของแรดคลิฟฟ์-บราวน์ นักมานุษยวิทยาชาวอังกฤษ เจ้าสำนักโครงสร้างหน้าที่นิยมเป็นแนวคิดการมองสังคม โดยเปรียบเทียบกับสิ่งมีชีวิต ตัวอย่างเช่น ร่างกายของคนประกอบด้วยระบบการทำงานของอวัยวะต่างๆ ซึ่งแต่ละระบบก็มีโครงสร้างและหน้าที่ของตัวเอง

แรดคลิฟฟ์ - บราวน์ (อ้างใน ยศ สันตสมบัติ, 2544: 28 - 32) อธิบายว่า สังคมมีโครงสร้างและหน้าที่อย่างไร ความสัมพันธ์ระหว่างระบบต่างๆ ของสังคม ก็คือโครงสร้างสังคมนั่นเอง โครงสร้างของสังคมจะประกอบไปด้วยสถาบันต่างๆ เช่น ระบบศาสนาประกอบไปด้วย พิธีกรรม ความเชื่อ องค์กรทางศาสนา ฯลฯ ซึ่งแต่ละสถาบันจะทำหน้าที่ร่วมกันอย่างใกล้ชิด เพื่อให้ระบบดำเนินไปอย่างมีประสิทธิภาพ ระบบต่างๆ ของสังคมจะทำงานกันอย่างใกล้ชิดเพื่อรักษาความสมดุลของสังคมเอาไว้

หลักการสำคัญอีกประการหนึ่งที่แรดคลิฟฟ์ - บราวน์ กับมาลีโนสกี และนักมานุษยวิทยา หน้าที่นิยมทั้งหลายเห็นพ้องต้องกัน คือ หลักแห่งความเชื่อมโยงและพึ่งพาอาศัยกันตามหลักการนี้สถาบันสังคมต่างๆ เช่น สถาบันครอบครัว ศาสนา การเมือง ฯลฯ มีความเกี่ยวพันและพึ่งพาอาศัยซึ่งกันและกัน สังคมตามธรรมชาติ เป็นสังคมที่กลมกลืนและปรองดอง เพราะสถาบันต่างๆ ทำหน้าที่ขจัดความขัดแย้งและรักษาความสมดุลของสังคมเอาไว้

2.1.2 แนวคิดเกี่ยวกับวัฒนธรรมกับการจัดการทรัพยากรธรรมชาติ

นิเวศวิทยาวัฒนธรรม (Cultural Ecology) เป็นแนวคิดทางมานุษยวิทยาแนวหนึ่งที่สนใจศึกษา การเปลี่ยนแปลงทางสังคม วัฒนธรรม โดยเน้นถึงอิทธิพลของสิ่งแวดล้อมว่าเป็นตัวกำหนดกระบวนการวิวัฒนาการทางสังคม ยศ สันตสมบัติ (2544: 34) ยกตัวอย่าง แนวคิดของจูเลียน สจ๊วต ว่าเป็นแนวคิดเกี่ยวกับการปฏิสัมพันธ์ในการปรับตัวของมนุษย์ให้เข้ากับสิ่งแวดล้อม เป็นความสัมพันธ์ที่มีอยู่ร่วมกันระหว่างชีวภาพทั้งหลายกับสิ่งแวดล้อม

โดยปรกติแล้ว ปฏิสัมพันธ์ทางด้านกายภาพ ชีววิทยา และวัฒนธรรมภายในห้องถิ่น หรือหน่วยอาณาเขตหนึ่ง ถือว่าเป็นจุดมุ่งหมายสูงสุดของแนวการศึกษานิเวศวิทยา มนุษย์ หรือสังคม เป็นแขนงวิชาที่มีลักษณะเฉพาะและข้อจำกัดในตัวเอง ไม่อาจนำไปใช้เป็นเครื่องมือช่วยในการศึกษาวิเคราะห์ทางวิทยาศาสตร์อื่นๆ ได้ เนื่องจากนิเวศวิทยาในแนวดังกล่าว โดยสาระสำคัญแล้ว มีลักษณะเชิงพรรณนาในจุดมุ่งหมายทางชีววิทยาในการอธิบายปรากฏการณ์ต่างๆ ทางชีววิทยา โดยอาศัยแนวคิดนิเวศวิทยาเป็นเครื่องมือช่วยในการศึกษาวิเคราะห์ซึ่งมีจุดมุ่งหมายในตัวเอง 2 ประการ คือ

1. เป็นการแสวงหาความเข้าใจเกี่ยวกับหน้าที่ต่างๆ ทางชีววิทยา และความหลากหลายทางพันธุกรรมของมนุษย์ในฐานะเป็นชาติพันธุ์ทางชีววิทยาที่แท้จริง
2. เป็นการชี้ให้เห็นถึงผลกระทบของการปรับตัวกับสิ่งแวดล้อมที่มีต่อวัฒนธรรม

สุเทพ สุนทรเกสัช (ม.ป.ป.: 2 - 3) กล่าวว่า ในปัจจุบันแม้ว่านักนิเวศวิทยาสังคม จะให้ความสนใจวัฒนธรรมมากขึ้นแต่การอธิบายเกี่ยวกับวัฒนธรรมก็ไม่ถือว่าเป็นจุดมุ่งหมายสำคัญ วัฒนธรรมเพียงได้รับการเน้นความสำคัญมากขึ้น ในฐานะเป็นส่วนหนึ่งขององค์ประกอบอื่นๆ จำนวนมากของเครือข่ายชีวิตในห้องถิ่น นอกจากนั้น เครื่องมือสำคัญที่ใช้ในการวิเคราะห์ก็ยังคงหยิบยืมมาจากชีววิทยา เนื่องจากแนวคิดหลักของนิเวศวิทยาทางชีววิทยามีจุดเน้นอยู่ที่ชุมชน (Community) ซึ่งได้แก่องค์กรรวมของพืชและสัตว์ที่มีปฏิสัมพันธ์กันแบบในห้องถิ่นหนึ่ง นิเวศวิทยา มนุษย์หรือสังคม จึงให้ความสำคัญชุมชนมนุษย์ (Human Community) ในฐานะเป็นหน่วยการศึกษา แต่เนื่องจากคำว่า “ชุมชน” เป็นนามธรรมที่มีลักษณะกว้างๆ และมีความหมายไม่ชัดเจน ดังนั้นพิจารณาในแง่ของวัฒนธรรม ก็อาจจะมีลักษณะที่แตกต่างกันได้เป็นจำนวนมาก ในการพิจารณาชุมชนมนุษย์และชุมชนทางชีววิทยา มีแนวโน้มที่จะพิจารณาในแง่ของการแข่งขันและเพื่อความอยู่รอดของกลุ่มชาติพันธุ์ทั้งหลาย ซึ่งมีส่วนช่วยอย่างมากที่จะทำให้ชาติพันธุ์ทั้งหลายอยู่รอด

โดยสรุปแล้วจะเห็นได้ว่าวัฒนธรรมเป็นแบบแผนพฤติกรรมของมนุษย์ หรือเป็นกลไกที่ช่วยในการปรับตัว เพื่อตอบสนองความต้องการพื้นฐานและความอยู่รอดของชุมชน หรือสังคมมนุษย์ และมีปฏิสัมพันธ์กับสภาพแวดล้อมธรรมชาติ และเกิดการเคลื่อนไหวอย่างมีพลวัต (Dynamic) อยู่ตลอดเวลาอย่างไม่หยุดนิ่ง เพียงแต่ขับเคลื่อนไปอย่างช้าๆ ตามห้วงเวลาของสังคม วัฒนธรรมในลักษณะที่เป็นอยู่ในปัจจุบัน

2.1.3 แนวคิดกระบวนการเรียนรู้ภูมิปัญญาท้องถิ่นกับการจัดการทรัพยากรธรรมชาติ

ยศ สันตสมบัติ (2542: 187 - 189) กล่าวว่ามนุษย์มองตนเองเป็นส่วนหนึ่งของห่วงโซ่แห่งสายสัมพันธ์ในระบบนิเวศ หากระบบนิเวศถูกทำลายจนเสื่อมโทรมลง คุณภาพชีวิตของพวกเขาย่อมตกต่ำลงไปด้วยอย่างหลีกเลี่ยงไม่ได้ หากระบบนิเวศถูกทำลายลง วิถีชีวิตของพวกเขา ย่อมถึงกาลแตกดับไปด้วยเช่นกัน สำนักผูกพันระหว่างมนุษย์นิเวศกับธรรมชาติที่สืบทอดต่อกันมาหลายชั่วอายุคน ก่อให้เกิดวิถีคิดและระบบคุณค่าที่มองธรรมชาติเป็นผู้มีพระคุณ และนำไปสู่วิถีการปฏิบัติของการใช้ประโยชน์จากธรรมชาติอย่างอ่อนน้อม และด้วยความเกื้อกูลซึ่งกันและกัน มนุษย์นิเวศสั่งสมความรู้ ความเข้าใจเกี่ยวกับธรรมชาติรวมตัวอย่างลึกซึ้ง โดยเฉพาะอย่างยิ่ง องค์ความรู้ทางด้านอาหารและยา ซึ่งจำเป็นสำหรับการเอาชีวิตรอด การสั่งสมภูมิปัญญา ในเรื่องของพืชที่เป็นอาหารและสมุนไพร นำไปสู่การพัฒนาสายพันธุ์พืชอาหารตามคุณสมบัติที่ตนต้องการ คิดค้นระบบการจัดการดิน น้ำ และป่า ให้สอดคล้องกับระบบการผลิต ทำการปกป้องรักษาธรรมชาติแวดล้อมรอบข้างเพื่อสร้างหลักประกันเกี่ยวกับความสมดุลของธรรมชาติแวดล้อม

วิถีคิดของกลุ่มนักคิดแนวมนุษยนิเวศในชุมชนท้องถิ่นต่างๆ ก่อกำเนิดขึ้นจากการตกผลึกของระบบคุณค่าที่พัฒนาขึ้นท่ามกลางปฏิสัมพันธ์ระหว่างชุมชนกับธรรมชาติ และได้รับการสืบทอดต่างกันมาเนิ่นนาน การแสวงหาความเข้าใจในวิถีชีวิต และสังคมวัฒนธรรมของชนกลุ่มต่างๆ ในเขตภาคเหนือตอนบน ทำให้เราสามารถยืนยันได้อย่างชัดเจนว่า ความหลากหลายทางชีวภาพและภูมิปัญญาท้องถิ่นเป็นพื้นฐานสำคัญของการพัฒนาที่ยั่งยืน

2.1.4 แนวคิดด้านระบบคิด และความเชื่อกับการจัดการทรัพยากรธรรมชาติ

สิทธิ์ บุตรอินทร์ (1979: 5 - 6) กล่าวว่าโลกมนุษย์ปัจจุบันนับวันจะเพิ่มความสัมพันธ์ใกล้ชิดกันยิ่งขึ้น เรื่องส่วนตัวกำลังกลายเป็นเรื่องส่วนรวมที่ทุกคนต้องเผชิญและรับผิดชอบร่วมกัน มนุษย์จึงต้องหันมาศึกษาให้เข้าใจและยอมรับความเป็นพี่น้องของกันและกันอย่างแท้จริง ทั้งนี้เหนืออื่นใดเราจะต้องศึกษาเข้าใจและยอมรับถึงธาตุแท้วัฒนธรรม คตินิยม โลกทัศน์ หรือปรัชญา ของแต่ละฝ่ายให้ถ่องแท้ที่สุดเสียก่อนเราจึงจะสามารถครองตน ปฏิบัติต่อกันและกันด้วยดี ในหมู่มนุษย์ด้วยกัน ซึ่งล้วนดำเนินชีวิตอยู่ในส่วนต่างๆ ของโลก โลกที่เราทุกคนเป็นเจ้าของร่วมกัน

อาศัยโลกทัศน์นี้เอง เราจึงได้ทราบความจริงที่ว่า มนุษย์นั้นเป็นเช่นใดมีความรู้ สึกนึกรักคิดอย่างไร มองกันในแง่ไหน เข้าใจ และกระทำต่อกันอย่างไร ในที่นี้โลกทัศน์จึงหมายถึง

ปรัชญาอันเป็นประมวลแนวคิด และความเชื่อซึ่งเป็นตัวกำหนดอุดมการณ์ หลักการและวิธีการดำเนินชีวิตด้านต่างๆ ของมนุษย์

โลกทัศน์เป็นแก่นแท้เท่าที่ชาวล้านนามีอยู่เป็นสารัตถะจริงๆ นั้น ได้รับอิทธิพล อย่างใหญ่หลวง ลึกซึ้ง เหนียวแน่น และชัดเจนจากพุทธปรัชญา งานสร้างสรรค์วัฒนธรรมยุคต่างๆ ตลอดจนการแสดงออกเป็นกิจกรรมชีวิตส่วนตัวและสังคมในลักษณะต่างๆ ของชาวล้านนานั้นได้บ่งชี้และยืนยันความจริงข้อนี้ จากวรรณกรรมจารึกลงในใบลาน บันทึกไว้ในสมุดข่อย สมุดคำ จารึกไว้ในศิลาและแกะสลักไม้ต่างๆ ตลอดจนวัฒนธรรม คติธรรมอื่นๆ และวัตรธรรมซึ่งแปรรูปมาจากวัฒนธรรม จากการศึกษาค้นพบว่า ชาวล้านนาได้เลือกสรรและยึดเอาพุทธปรัชญาเป็นแม่พิมพ์ในการหล่อหลอมและสร้างสรรค์โลกทัศน์ของตนเองขึ้นมา

โลกทัศน์ดังกล่าวนี้ได้แทรกอยู่ และทำหน้าที่เป็นตัวการให้เกิดงานด้านต่างๆ ของชีวิต เป็นต้นว่า งานด้านศาสนา และความเชื่อ วรรณกรรมและภาษา ศิลปกรรมและการบันเทิง และอื่นๆ

โลกทัศน์ของชาวล้านนามีลักษณะเป็น “มนุษยนิยม” (Humanism) โดยมีแนวคิดเรื่องกฎแห่งกรรมเป็นรากฐาน กล่าวคือ เป็นแนวปรัชญาที่ถือมนุษย์เป็นศูนย์กลาง เป็นใหญ่และเป็นมาตรการวัดทุกสิ่งทุกอย่าง ความเป็นไปทั้งหมดและทุกระดับของมนุษย์ขึ้นอยู่กับ “กรรม” ของมนุษย์เองและถ้าไม่ใช่มนุษย์แล้ว ย่อมไม่มีอะไรถูกสร้างขึ้นมาเพื่อมนุษย์ อนึ่ง หากเราถือตามแนวจริยศาสตร์ ฝ่ายมนุษยนิยม และศึกษาให้เข้าใจอย่างแจ่มชัด จะพบว่า มีคุณสมบัติเด่นชัดสามประการประกอบเป็นประมวลบุคคลลักษณะแท้ๆ ของชาวเมืองเหนือ ลักษณะเหล่านี้คือ 1) ลักษณะแห่งความเบิกบาน แซ่มชื่น มีชีวิตชีวา สดชื่นแจ่มใส 2) ลักษณะแห่งความสุภาพอ่อนน้อม ถ่อมตน อ่อนโยน กันเอง จริงใจ 3) ประการสุดท้าย ได้แก่ ลักษณะแห่งความเป็นคนใจกว้าง โอบอ้อมอารี เอื้อเฟื้อ เผื่อแผ่ มีไมตรีจิต ลักษณะเหล่านี้ล้วนเป็นปัจจัยสำคัญซึ่งต่อการสร้างมนุษยสัมพันธ์ในสังคม (สิทธิ บุตรอินทร์ 1999: 5 - 6)

เสถียร โกเศศ (2515: 38 - 39) ได้กล่าวถึงความเชื่อดั้งเดิมของมนุษย์ก่อนที่จะคลี่คลายออกเป็นศาสนาต่างๆ นั้น อาจแบ่งได้เป็น 2 ระยะ คือ

ระยะแรก มนุษย์เชื่อว่าสิ่งต่างๆ จะเป็นสิ่งมีชีวิตหรือไม่มีชีวิตก็ตาม ย่อมมีอะไรอย่างหนึ่งเป็นแรงอำนาจอยู่ในตัวของสิ่งนั้นเอง อาจให้โทษแก่คนได้ คติความเชื่อเรื่องนี้ในภาษาอังกฤษเรียกว่า Animatism ในภาษาไทยใช้คำว่า คติความเชื่อ ความขลัง ความศักดิ์สิทธิ์

ระยะต่อมา มนุษย์มีความเชื่อว่า คนตลอดจนสิ่งมีชีวิตอื่นหรือสิ่งไม่มีชีวิตก็ตาม ย่อมมีสิ่งหนึ่งซึ่งมองไม่เห็นตัว สิ่งที่อยู่ในนั้น เรียกว่า ผีหรือวิญญาณซึ่งพัวพันกันอยู่อย่าง

ใกล้ชิด แยกออกจากกันได้ยาก ความเชื่อเรื่องอย่างนี้ เรียกเป็นคำเฉพาะในภาษาอังกฤษว่า Animism จะใช้เป็นคำภาษาไทยว่า คติเชื่อผีสาวเทวดาก็ได้

จิราภรณ์ ภักธาภานุภัทร (2528) กล่าวว่า ในด้านคติความเชื่อของคนในสังคม นั้นๆ ซึ่งเกิดจากความไม่รู้เป็นมูลเหตุสำคัญและได้แสดงออกมาโดยพฤติกรรมอันทำให้เห็นว่าคนในสังคมนั้นๆ มีความเชื่อในเรื่องใดบ้าง การแสดงออกในรูปของข้อห้าม ข้อนิยมต่างๆ ตลอดจนคำสอน เช่น คำสอนของศาสนาในลัทธิต่างๆ ดังนั้น ความเชื่อจึงมีความสัมพันธ์กับพฤติกรรมของมนุษย์อย่างใกล้ชิด และปรากฏออกมาในรูปอื่นๆ ของสังคม อาจกล่าวได้ว่า ความเชื่อเป็นตัวกำหนดวิถีชีวิตและพัฒนาการของคนในสังคม

2.1.5 แนวคิดการพัฒนาในมิติวัฒนธรรมกับการจัดการทรัพยากรธรรมชาติ

อานันท์ กาญจนพันธุ์ (2538: 2 - 3) กล่าวว่า ในกระบวนการพัฒนาที่เป็นจริงที่ผ่านมาให้มีความสำคัญเพียงบางด้าน โดยเฉพาะด้านวัตถุ ละเอียดด้านจิตใจ ซึ่งมักจะหมายถึงมิติทางวัฒนธรรมทำให้เกิดการวิพากษ์วิจารณ์การพัฒนาระแสหลักกว่าเป็นการพัฒนาที่ขาดมิติทางวัฒนธรรม หากจะทำประเด็นที่ว่าสังคมจะสามารถเลือกแนวทางการพัฒนาที่วางอยู่บนพื้นฐานทางวัฒนธรรมที่มีพลังก้าวหน้าและเคลื่อนไหวอย่างมีชีวิตได้อย่างไร จึงจะสามารถปรับตัวทันกับสถานการณ์ของโลกที่กำลังเปลี่ยนแปลงไปอย่างรวดเร็ว

ที่ผ่านมา ข้อถกเถียงในประเด็นเกี่ยวกับวัฒนธรรมกับการพัฒนามักจะมีลักษณะสุดขั้ว 2 ด้านตรงกันข้ามเสมอในด้านหนึ่งมักจะเห็นว่า การพัฒนาต้องตั้งอยู่บนพื้นฐานของวัฒนธรรมสากลแบบไร้พรมแดนจึงตามทันโลกได้ โดยให้ความสำคัญกับวัฒนธรรมแบบปัจเจกชนนิยม เสรีนิยม และบริโภคนิยม ซึ่งมีส่วนทำให้เกิดความคิดในการขยายศิลปวัฒนธรรมซึ่งมีผลทำให้หมองเป้าหมายของการพัฒนาอยู่ที่ความก้าวหน้าและประสิทธิภาพของมนุษย์มากกว่าความเป็นมนุษย์ในฐานะที่เป็นส่วนหนึ่งของธรรมชาติ แต่พยายามเอาชนะธรรมชาติด้วยเทคโนโลยี โดยอาศัยวิธีคิดแบบแยกส่วนและหลักการของเหตุผลมิติวัฒนธรรมทั้งสองด้านกำลังอยู่ในสถานการณ์ที่ต้องเผชิญหน้ากันเพราะด้านแรกมีลักษณะครอบงำซึ่งเกิดจากการที่ระบบทุนนิยมไทยเป็นแบบเปิด ทำให้เกิดความไหลบ่าเข้ามาของวัฒนธรรมทุนนิยมในทิศทางเดียว ผ่านสื่อสมัยใหม่และยิ่งประเทศไทยยังคงมีการรวมศูนย์อำนาจค่อนข้างสูง สังคมจึงไม่มีทางเลือกมากนัก ขณะที่อีกด้านหนึ่ง คือ ความพยายามอนุรักษ์วัฒนธรรมดั้งเดิม ซึ่งถือว่าเป็นคุณธรรมและมีลักษณะอุดมคติ ต้องตกอยู่ในสภาพตั้งรับต่อกระแสการเปลี่ยนแปลงในโลกปัจจุบันจะเห็นได้ว่ากระแสความคิดในมิติทางวัฒนธรรมทั้งสองด้านไม่ได้สะท้อนเงื่อน ไขและบริบทของสังคมที่เป็นจริงเพราะมองวัฒนธรรมในลักษณะหยุดนิ่งไร้ชีวิตขณะที่สังคมไทยนั้นกำลังเปลี่ยนแปลงอย่างรวดเร็วจนเกิด

ความสัมพันธ์และกระบวนการที่หลากหลายและซับซ้อนมากขึ้น ดังนั้น การพัฒนาจึงไม่เพียงแต่ต้องการมิติวัฒนธรรมเท่านั้น หากแต่ต้องการมิติวัฒนธรรมที่สร้างสรรค์และเคลื่อนไหวอีกด้วย

อานันท์ กาญจนพันธุ์ (2538) กล่าวว่า วัฒนธรรมในฐานะองค์รวมนั้นประกอบด้วยระบบใหญ่ๆ อย่างน้อย 3 ระบบซ้อนรวมกันอยู่อย่างมีความสัมพันธ์เชื่อมโยง

ระบบแรก คือ ระบบคุณค่า ซึ่งหมายถึงศีลธรรมของส่วนรวมและจิตวิญญาณของความเป็นมนุษย์ที่สร้างสรรค์ มักแสดงออกในรูปของจักรวาล ความคิด ทำให้ความสัมพันธ์กับความ เป็นธรรมชาติ ความอุดมสมบูรณ์ และความยั่งยืนของสังคมและธรรมชาติ บนพื้นฐานของการเคารพต่อส่วนรวมและเพื่อนมนุษย์ด้วยกันเอง

ระบบที่สอง คือ ระบบภูมิปัญญา ซึ่งครอบคลุมวิถีคิดของสังคม โดยเฉพาะการจัดการกับความสัมพันธ์ทางสังคมและความสัมพันธ์ระหว่างสังคมกับธรรมชาติแวดล้อม มักปรากฏให้เห็นในรูปของกระบวนการเรียนรู้การสร้างสรรค์การผลิตใหม่ และการถ่ายทอดความรู้ผ่านทางองค์กรทางสังคมในท้องถิ่น เพื่อปรับตัวต่อการเปลี่ยนแปลงของสภาวะแวดล้อม นอกจากนี้ยังเห็นได้จากแบบแผนของความสัมพันธ์ของสังคม เช่น ความสัมพันธ์ทางเครือญาติและเครือข่าย ตลอดจนแบบแผนการใช้ทรัพยากร เช่น ที่ดิน น้ำ และป่า ซึ่งเป็นภูมิปัญญาที่สะท้อนคุณค่าทางศีลธรรมของสังคมนั้นเป็นอย่างดี แต่อยู่ภายใต้เงื่อนไขว่า สังคมนั้นจะต้องมีอิสระและมีความเป็นตัวของตัวเองพอสมควร เพราะสามารถจะผลิตและสร้างสรรค์ภูมิปัญญาใหม่ให้สอดคล้องกับคุณค่าทางศีลธรรมได้ ขณะที่ภูมิปัญญามักจะขัดแย้งกับระบบคุณค่าและศีลธรรม ในสังคมที่ถูกครอบงำจากภายนอก

ระบบที่สาม คือ ระบบอุดมการณ์ อำนาจ หมายถึง ศักดิ์ศรี และสิทธิของความเป็นมนุษย์ซึ่งถือเป็นสิทธิตามธรรมชาติที่จะเสริมสร้างความมั่นใจและอำนาจให้กับคนในชุมชนหรือสังคมท้องถิ่นเพื่อเป็นพลังในการเรียนรู้ สร้างสรรค์ผลิตใหม่ และถ่ายทอดภูมิปัญญาในการพัฒนาสังคมให้เป็นไปตามหลักของศีลธรรมที่เคารพความเป็นมนุษย์ ความเป็นธรรม และความยั่งยืนของธรรมชาติ นอกจากนี้อุดมการณ์อำนาจนี้ ยังจะแสดงถึงศักยภาพของชุมชนในการผลิตใหม่ เพื่อรักษาความเป็นอิสระของตนเอง เมื่อต้องเผชิญหน้ากับการครอบงำจากภายนอก เพราะอุดมการณ์อำนาจนั้นเป็นระบบสัญลักษณ์ของความสัมพันธ์ทางสังคมในรูปแบบต่างๆ ไม่ว่าจะเป็นชุมชนท้องถิ่นหรือชาติพันธุ์ซึ่งเป็นพลังสำคัญในการพัฒนา

ด้วยเหตุนี้ กระบวนการทางวัฒนธรรมต่างๆ จึงมีนัยสำคัญต่อการพัฒนาอย่างมากเพราะช่วยให้เข้าใจ ลักษณะที่เคลื่อนไหวของวัฒนธรรมในความพยายามที่จะสืบทอดคุณค่าของความเป็นมนุษย์และอำนาจหรือศักดิ์ศรีของชุมชน ดังจะเห็นได้จากกระบวนการเรียนรู้ การ

สร้างสรรค์ การผลิตใหม่และการปรับตัวของชุมชน ซึ่งจะต้องมีการศึกษาเป็นกรณีๆ ไป เพื่อจะเข้าใจถึงศักยภาพในการพัฒนาชุมชนในระดับต่างๆ เช่น ครอบครัว องค์กร ชุมชนและท้องถิ่น

2.2 สาระสำคัญจากเอกสารที่เกี่ยวข้อง

2.2.1 แนวคิดการจัดการทรัพยากรธรรมชาติและระบบนิเวศท้องถิ่น

ปัจจุบันปัญหาทรัพยากรธรรมชาติเสื่อมโทรมและร่อยหรอลงไป กลายเป็นปัญหาซึ่งทุกสังคมต้องเผชิญกับสิ่งที่เราเรียกว่า “ความอยู่รอด” ในระบบนิเวศ ความอยู่รอดขึ้นอยู่กับความสัมพันธ์ของสิ่งมีชีวิตที่มีต่อสิ่งแวดล้อมทางธรรมชาติหรือเป็นระบบที่สนับสนุนการดำรงชีวิตให้ยั่งยืนยาวนาน “ปัญหาสิ่งแวดล้อม” จะปรากฏขึ้นได้เมื่อเกิดความไม่สมดุลระหว่างมนุษย์กับทรัพยากรธรรมชาติที่มีอยู่ จุดหนักของปัญหาจะอยู่ที่การใช้ทรัพยากรซึ่งอาจจะเป็นการใช้มากเกินไปหรืออาจจะเป็นการจัดการอย่างไม่มีประสิทธิภาพเมื่อมีปัญหาสิ่งแวดล้อมเกิดขึ้น ปัญหาสังคมก็มักจะก่อตัวมาด้วย ปรีชา เปี่ยมพงศ์สานต์ (2536: 113) สิ่งแวดล้อมทางธรรมชาติกับสิ่งแวดล้อมทางสังคมเป็นเรื่องเกี่ยวพันกัน ด้วยเหตุนี้จากกล่าวได้ว่า ในระบบนิเวศมนุษย์ประชากรไม่อาจขยายตัวเกินขอบเขตได้ ข้อจำกัดที่สำคัญคือทรัพยากรธรรมชาติมีอยู่ไม่มาก

ทรัพยากรธรรมชาติในการศึกษาครั้งนี้ คือ ทรัพยากรป่าไม้ โดยเฉพาะไม้ไผ่ในระบบนิเวศป่ามีความเกี่ยวข้องกับวิถีชีวิตท้องถิ่นของชุมชนที่อาศัยอยู่ตามชายขอบของป่าไม้ และความสัมพันธ์ปฏิสัมพันธ์กับระบบนิเวศท้องถิ่น จนเกิดเป็นรูปลักษณะของวัฒนธรรมการใช้ไม้ไผ่ในวิถีชีวิต และถูกควบคุมอยู่ภายใต้ระบบนิเวศท้องถิ่นของตนเอง การต่อสู้ดิ้นรนของวิถีชีวิตชุมชนการใช้ภูมิปัญญาในการจัดการทรัพยากรป่าไม้ในป่าธรรมชาติและความยั่งยืนของระบบนิเวศท้องถิ่นอันหมายถึงการดิ้นรนเพื่อความอยู่รอดและความมั่นคงของวิถีชีวิตซึ่งเป็นที่มาของการมีหลักประกันของวิถีชีวิตท้องถิ่น

ปรีชา เปี่ยมพงศ์สานต์ (2536: 113) กล่าวว่า การยกระดับคุณภาพชีวิตของมนุษย์ให้สูงขึ้นอย่างสม่ำเสมอ และรักษาระดับนี้ให้คงอยู่ยั่งยืนนาน จำเป็นจะต้องดูแลสิ่งแวดล้อมทางธรรมชาติและสังคมให้อยู่ในสภาพที่ดีตลอดเวลา จำเป็นจะต้องให้ความสนใจสูงสุดแก่มิติที่สำคัญ 3 ด้านด้วยกันคือ

1. การรักษาระบบนิเวศและระบบเศรษฐกิจให้อยู่ในสภาพที่มีความสมดุล
2. การสนองความต้องการขั้นพื้นฐานทางด้านกายภาพของมนุษย์
3. การสนองความต้องการขั้นพื้นฐานทางด้านสังคมมนุษย์

ปัจจัยทั้ง 3 ประการ เป็นตัวกำหนดสำคัญที่จะบอกว่า ในสังคมใดสังคมหนึ่ง คุณภาพชีวิตของมนุษย์อยู่ในระดับใด ทั้ง 3 ปัจจัยกำหนดศักยภาพของมนุษย์ในการพัฒนาตนเอง ความสุข สมบูรณ์และศักดิ์ศรีของความเป็นมนุษย์ขึ้นอยู่กับปัจจัยดังกล่าว ให้เป็นความจริงขึ้นมา นั่นคือ

ประการแรก จะต้องวางแนวทางเพื่อให้เกิดระบบความสัมพันธ์ที่มีความสมดุลกันระหว่างมนุษย์กับสิ่งแวดล้อมทางเศรษฐกิจ สังคมและธรรมชาติ ซึ่งหมายความว่า มีการคุ้มครองกับเรื่องความอยู่รอดของมนุษย์ มีการรักษาคุณภาพของระบบนิเวศ มีการป้องกันไม่ให้ระบบนิเวศและระบบเศรษฐกิจหลุดออกมาจากคุณภาพและมีการจัดการที่มีประสิทธิภาพในการนำระบบกลับคืนสู่คุณภาพอันเป็นการสร้างเสถียรภาพของระบบ

ประการที่สอง คุณภาพชีวิตของมนุษย์ขึ้นอยู่กับโครงสร้างเงื่อนไขต่างๆ เพื่อนำไปสู่การสนองความต้องการวัตถุของมนุษย์ในการนี้ประสิทธิภาพและเสถียรภาพของระบบเศรษฐกิจจึงเป็นสิ่งจำเป็นอย่างยิ่ง

ประการที่สาม จะต้องมียุทธศาสตร์ให้มนุษย์ได้มีสิทธิขั้นพื้นฐานทางการเมือง เศรษฐกิจและสังคม ถ้าปราศจากสิทธิดังกล่าวก็ยากที่จะบรรลุเป้าหมายแห่งคุณภาพชีวิตที่เหมาะสมและยั่งยืนยาวนานได้ เราอย่าลืมว่าความต้องการพื้นฐานของมนุษย์มีทั้งด้านวัตถุและไม่ใช่วัตถุ เช่น ความมั่งคั่งทางสังคม เสรีภาพ อิศรภาพ และความเสมอภาค

แนวคิดการพัฒนาแนวนิเวศ (Eco - development หรือ Ecodevelopment) เป็นแนวทางที่ผสมผสานระหว่าง “นิเวศวิทยา” และ “เศรษฐศาสตร์” โดยมีปรัชญาว่าทรัพยากรธรรมชาติอันมีค่า ไม่ว่าจะเป็นดิน น้ำ ป่าไม้ พืชพรรณ และชีวิตสัตว์ ควรจะต้องถูกนำไปใช้ในกระบวนการพัฒนาอย่างมีเหตุผล การใช้ทรัพยากรนี้จะต้องอยู่บนพื้นฐานของแรงงานและความสามารถของคนในท้องถิ่นเอง โดยให้มีการสอดคล้องกับค่านิยมและวัฒนธรรมพื้นบ้าน

แบบจำลองการพัฒนาแนวนิเวศ เป็นความพยายามที่จะลดช่องว่างระหว่าง “การอนุรักษ์” กับ “พัฒนา” ทั้งสองมิติ ต้องประสาน เกื้อหนุนซึ่งกันและกัน ในขณะเดียวกันแบบจำลองนี้ก็มีเป้าหมายในการควบคุมไม่ให้เกิดการขยายตัวทางเศรษฐกิจ และการใช้ทรัพยากรอย่างไร้ขอบเขต ทั้งนี้เพื่อสร้างความสมดุลอันยาวนานระหว่างมนุษย์กับสิ่งแวดล้อมทางธรรมชาติ

2.2.2 ภูมิปัญญาท้องถิ่นในฐานะที่เป็นอุดมการณ์: สามัญสำนึก

ภูมิปัญญาท้องถิ่นอาจมองได้เป็นสองระดับหรือสองด้าน คือ ด้านหนึ่งเป็นสิ่งที่เห็นชัดเจนเป็นรูปธรรม เช่น การแสดงออก ถ่ายทอดออกมาเป็นงานด้านศิลปะที่เราเห็นกันอยู่ทั่วไป ส่วนอีกด้านหนึ่ง คือ ด้านอุดมการณ์ที่คอยกำกับและมีอิทธิพลต่อระบบความคิดและแทรกตัว

อยู่ในระบบสังคมเกี่ยวข้องกับวิถีชีวิตประจำวันตลอดมานั้นคือ อุดมการณ์ในการดำรงชีวิตของผู้คน
นั่นเอง

ประเด็นสำคัญในเชิงหลักการหนึ่งคือ การนำเสนอเพื่อพิจารณาร่วมกันศึกษา
ค้นคว้า หาความสัมพันธ์ระหว่างภูมิปัญญาท้องถิ่น ความหลากหลายทางวัฒนธรรมกับความหลากหลาย
หลายทางชีวภาพ ในการจัดการทรัพยากรธรรมชาติในระบบนิเวศหนึ่งๆ อย่างสมดุล

เมื่อก้าวถึงภูมิปัญญาท้องถิ่นในลักษณะที่เป็นรูปธรรมที่เห็นชัดเจน ด้านหนึ่ง
คือ การถ่ายทอดความรู้ออกมาในลักษณะเครื่องมือเครื่องใช้ เช่น เครื่องจักสานต่างๆ ที่คนเราผลิต
ขึ้น เพื่อตอบสนองการใช้ เป็นเครื่องมือเครื่องใช้ไม่สอยในการดำรงชีวิตให้ความสะดวกสบายขึ้น
ซึ่งจะได้กล่าวต่อไป (วิวัฒน์ วัฒนาพันธุ์ และคณะ, 2544: 129)

ยศ สันตสมบัติ (2542: 51, 189) มีความเห็นว่าภูมิปัญญาท้องถิ่นซึ่งกลุ่มคน
ต่างๆ ได้สั่งสมสืบทอดกันมาเป็นเวลานานับร้อยนับพันปี พัฒนาจนกลายเป็นองค์ความรู้ที่มีลักษณะ
ใกล้เคียงกับองค์ความรู้ทางด้านวิทยาศาสตร์คือภูมิปัญญาท้องถิ่นเกิดจากการศึกษาเชิงประจักษ์
ผ่านการพิสูจน์ทดลอง และกระบวนการคัดสรรปรับปรุงและพัฒนาความคิดอย่างเป็นระบบ
อย่างไรก็ตามภูมิปัญญาท้องถิ่นก็มีข้อแตกต่างจากวิทยาศาสตร์อย่างมีนัยสำคัญอยู่ 2 ประการ
ประการแรก ภูมิปัญญาท้องถิ่นมีลักษณะจำเพาะเจาะจงเฉพาะท้องถิ่น พื้นที่หรือระบบนิเวศชุดใด
ชุดหนึ่ง องค์ความรู้เกิดขึ้นจากปฏิสัมพันธ์และการพึ่งพาอาศัยซึ่งกันและกัน ระหว่างมนุษย์ สัตว์
พืช พลังตามธรรมชาติ ดวงวิญญาณ ที่ดิน แหล่งน้ำ และลักษณะภูมิประเทศในอาณาบริเวณแห่งใด
แห่งหนึ่งโดยเฉพาะ ประการที่สอง ลักษณะจำเพาะของภูมิปัญญาท้องถิ่นที่ถูกสัมพันธ์เชื่อมโยงกับ
มิติทางด้านสังคม และสิทธิชุมชนอย่างแนบแน่น กล่าวคือ ระบบนิเวศทุกชุดประกอบขึ้นบนเครือ
ข่ายของความสัมพันธ์ทางสังคมระหว่างกลุ่มคน ครอบครัว เครือญาติและชุมชนกับสิ่งมีชีวิตกลุ่ม
อื่นๆ ที่ดำรงอยู่ร่วมกันภายในระบบนิเวศท้องถิ่นชุดนั้น ฉะนั้นภูมิปัญญาท้องถิ่นจึงก่อร่างสร้างตัว
ขึ้นจากความเข้าใจในสัมพันธ์ภาพของสรรพสิ่งและสรรพชีวิตต่างๆ ที่ก่อเกิดลักษณะการเป็น
พันธมิตรในรูปแบบต่างๆ

การมองภูมิปัญญาท้องถิ่นในลักษณะเป็นวิถีคิด เป็นมุมมองทางวัฒนธรรมที่
ให้ความสำคัญกับอัตลักษณ์ ศักดิ์ศรีและความหลากหลายทางวัฒนธรรมของกลุ่มชาติพันธุ์ต่างๆ ซึ่ง
มีวิถีชีวิต ขนบธรรมเนียมประเพณี ระบบการผลิตและการจัดการทรัพยากรที่แตกต่างกันออกไปซึ่ง
แท้ที่จริงแล้ว วิถีชีวิตเรียบง่ายของกลุ่มชาติพันธุ์ต่างๆ ตลอดจนระบบการผลิตและการค้าใน
ลักษณะเศรษฐกิจพอเพียงที่ดำเนินไปในอดีตของกลุ่มคนเหล่านี้ มีผลกระทบต่อความหลากหลาย
ทางชีวภาพและความสมดุลของระบบนิเวศน้อยมาก ยิ่งไปกว่านั้นกลุ่มชาติพันธุ์ต่างๆ ยังเพิ่มความ

หลากหลายให้กับระบบนิเวศที่พวกเราอาศัยอยู่ ไม่ว่าจะเป็นการเพาะปลูกพืชหลากหลายชนิด และสายพันธุ์ในไร่นา สวน และป่า เทคนิคในการเก็บรักษาสายพันธุ์ การขยายพันธุ์ เป็นต้น

เสรี พงศ์พิศ (อ้างใน บรรชกร กล้าหาญ, 2539: 16) มีความเห็นว่าภูมิปัญญาท้องถิ่นเป็นพื้นฐานความรู้ของชาวบ้านที่เรียนรู้มีประสบการณ์สืบทอดกันมาทั้งทางตรงและทางอ้อม และมีการสืบทอดต่อกันมา เป็นองค์ความรู้ที่เกิดจากการคิดเอง ทำเอง โดยสติปัญญาและอาศัยศักยภาพที่มีอยู่ในการแก้ไขปัญหาเพื่อการดำเนินชีวิตในท้องถิ่นอย่างเหมาะสม ซึ่งภูมิปัญญาเหล่านี้ อาจอยู่ในลักษณะนามธรรม เช่น โลกทัศน์ปรัชญาต่างๆ หรือรูปธรรม เช่น งาน อาชีพ ศิลปกรรมต่างๆ ทั้งนี้ภูมิปัญญาท้องถิ่นจะสะท้อนถึงความสัมพันธ์ใน 3 ลักษณะที่เกี่ยวข้องกับการดำรงชีวิต อันได้แก่ ความสัมพันธ์ระหว่างคนกับธรรมชาติ ความสัมพันธ์ระหว่างงานกับคน และความสัมพันธ์ระหว่างคนกับอำนาจเหนือธรรมชาติ

2.2.3 งานศึกษาชุมชนกับการจัดการทรัพยากรธรรมชาติท้องถิ่น

ศักยภาพของชุมชนในการจัดการทรัพยากรป่า แสดงออกให้เห็นอย่างชัดเจน ในวิถีชีวิตและวัฒนธรรมการผลิตในความรู้สึก ห่วงแหม่นและจิตสำนึกสิทธิของชุมชนจากการรุกรานของบุคคลภายนอก อย่างไรก็ตาม เมื่อชุมชนท้องถิ่นจำต้องเผชิญหน้ากับการเปลี่ยนแปลงอย่างรวดเร็วทั้งในด้านเศรษฐกิจ การเมือง และสภาวะการแย่งชิงทรัพยากรในระดับต่างๆ ชุมชนแต่ละแห่งจึงมีการปรับเปลี่ยนแนวทางในการจัดการทรัพยากรในลักษณะที่แตกต่างกันออกไป ชาวบ้านมีความเข้าใจอย่างลึกซึ้งถึงความเป็นไปของสภาพแวดล้อมและระบบนิเวศชุมชน การสังเกตและสังสมประสบการณ์มาหลายชั่วอายุคนทำให้ความรู้เกี่ยวกับป่า ดิน ไม้ ความหลากหลายทางชีวภาพ การเก็บรักษาและพัฒนาสายพันธุ์พืชชนิดต่างๆ ตลอดจนความสัมพันธ์ระหว่างคนกับระบบนิเวศตกผลึกเป็นภูมิปัญญาและวิถีคิดอย่างเป็นระบบ ภูมิปัญญาท้องถิ่นในส่วนที่เกี่ยวข้องกับระบบนิเวศชุมชน พอสรุปได้ดังนี้

ประการแรก คือ ความรู้เกี่ยวกับความสัมพันธ์ของทรัพยากรด้านน้ำ ป่า กับคนในระบบนิเวศชุดหนึ่ง ชาวบ้านในป่าชุมชนทุกแห่งมีความเข้าใจดีว่าป่ากับน้ำและความอุดมสมบูรณ์ของดิน มีความสัมพันธ์กันอย่างลึกซึ้ง หากป่าหมดก็จะไม่มีน้ำในลำห้วย ระบบการผลิตของชุมชนก็จะไม่ได้ผล คนก็อยู่ไม่ได้ ทุกสิ่งทุกอย่างสัมพันธ์เชื่อมโยงและพึ่งพาอาศัยซึ่งกันและกัน

ประการที่สอง คือ ความรู้เกี่ยวกับโครงสร้างและลักษณะของป่า ชาวบ้านในป่าชุมชนทุกแห่งมีความเข้าใจเกี่ยวกับการจัดลำดับชั้นของต้นไม้และพืชพันธุ์ในป่า ทำเลหรือถิ่นที่อยู่ของพืชที่จำเป็นต่อการดำรงชีวิต เช่น ผักป่า สมุนไพร เป็นต้น

ประการที่สาม คือ ความรู้เกี่ยวกับขีดจำกัดของการใช้ประโยชน์จากป่า ชาวบ้านในป่าชุมชนมีความเข้าใจอย่างลึกซึ้งเกี่ยวกับขีดความสามารถในการรองรับการใช้ประโยชน์ของป่าและได้มีสร้างกฎเกณฑ์การห้ามตัดไม้ในเขตป่าต้นน้ำ การห้ามขุดหนองไม้และเห็ด เกินแก่ความต้องการบริโภคภายในครอบครัว หรือการใช้ไม้ในเขตป่าใช้สอยอย่างประหยัดตาม ความจำเป็น เพื่อให้เหมาะสมและสอดคล้องต่อกำลังผลิตของป่า เป็นต้น

ประการที่สี่ ความรู้เรื่องการหมุนเวียนธาตุอาหารในดิน และความเชื่อมโยงของมวลชีวภาพในระบบนิเวศเขตร้อน ซึ่งเห็นได้ชัดเจนในระบบการทำไร่หมุนเวียน โดยการเผา ต้นไม้แห้งจะช่วยเติมธาตุอาหารจากมวลชีวภาพให้แก่ดิน การปลูกพืชซ้ำในที่ดินแปลงเพียงติดต่อกันหลายปี จะทำให้ความอุดมสมบูรณ์ของดินเสื่อมลง

ประการที่ห้า คือ ความรู้เรื่องการทดแทนในสังคมพืช หลังจากมีการรบกวนระบบนิเวศพื้นที่ใดที่ถูกทิ้งร้างไปไม่ได้ทำการเพาะปลูกจะค่อยๆ พัฒนาขึ้นจนกลายเป็นป่าในที่สุด นอกจากนี้ชาวบ้านยังมีความรู้เกี่ยวกับพืชพันธุ์ไม้เด่นในป่า ต้นไม้ที่ช่วยอุ้มน้ำและฟื้นฟูสภาพป่า ต้นไม้ ทำให้คุณประโยชน์ด้านอาหาร สมุนไพร พืช ไม้ใช้สอย ฯลฯ โดยทั่วไป ชาวบ้านคนหนึ่งจะ รู้จักชื่อพันธุ์ไม้และสรรพคุณของพืชต่างๆ ไม่น้อยกว่า 500 ชนิด

ข้อมูลจากการทำวิจัยภาคสนามแสดงให้เห็นอย่างชัดเจนว่าชุมชนและกลุ่มชาติพันธุ์ต่างๆ มีภูมิปัญญาความรู้อย่างลึกซึ้งเกี่ยวกับความเกื้อกูลพึ่งพาซึ่งกันและกันภายในระบบนิเวศ และคุณประโยชน์ของความหลากหลายทางชีวภาพ ภูมิปัญญาท้องถิ่นของกลุ่มชาติพันธุ์และชุมชนแต่ละแห่งเป็นทุนทรัพย์อันทรงคุณค่ามหาศาลในด้านของงานวิจัยและพัฒนาทางด้านเทคโนโลยีชีวภาพ

ดังนั้น จะเห็นได้ว่า ชาวบ้านในชุมชนมากมายหลายแห่ง มีจารีตประเพณี อุดมการณ์และจิตสำนึกในการรักษาธรรมชาติแวดล้อม มีภูมิปัญญา วิธีการและศักยภาพในการจัดการทรัพยากรอย่างยั่งยืนและยังมีความสามารถในการปรับเปลี่ยนบทบาทและแนวทางในการทำงาน รวมทั้งยังได้พยายามแสวงหารูปแบบและแนวทางในการแก้ไขปัญหาความขัดแย้งการแย่งชิงทรัพยากรที่ทวีความรุนแรงและซับซ้อนขึ้นอย่างต่อเนื่อง (ยศ สันตสมบัติ, 2542: 167 - 168, 171)

เมื่อกล่าวถึงทรัพยากรธรรมชาติแล้ว อันเป็นปัจจัย 4 ที่มนุษย์ต้องต่างพึ่งพาอาศัยเพื่อการดำรงชีวิตแล้ว ทรัพยากรธรรมชาติโดยรวมแล้วประกอบด้วยพันธุ์พืชพันธุ์สัตว์ ความหลากหลายทางชีวภาพอีกมากมายที่รวมกันเป็นระบบนิเวศหนึ่งๆ ขึ้นมา ตามสภาพของพื้นที่และท้องถิ่นนั้นๆ อันมีพืชเด่นและหรือตัวบ่งบอกในการกำหนดชื่อระบบนิเวศต่างๆ ของป่าไม้ ซึ่งคำจำกัดความในภาษาของพันธุ์พืชรวมเรียกว่า “สังคมพืช” ในสังคมพืชแต่ละสังคมนั้น มิใช่ว่าต้องมี

พันธุ์ไม้ต่างๆ มาขึ้นอยู่ร่วมกันเท่านั้น (อุทิศ ภูฏอินทร์, 2541: 39) พันธุ์พืชเหล่านั้นยังต้องจัดตัวเองให้เข้ากันได้สลับซับซ้อนตามรูปแบบของการสังคมนั้นระหว่างพันธุ์พืช และความสามารถในการยังชีพเป็นลักษณะที่เกี่ยวกับความสามารถของพืชในการปรับตัวให้คงอยู่ในสังคม การพิจารณาความสามารถความเข้มแข็งมีหลายแนวทางด้วยกัน เช่น ใช้อัตราการเจริญเติบโต ปริมาณการเจริญเติบโต ความรวดเร็วในการเจริญเติบโต เวลาของการออกดอก อัตราเจริญของราก การพัฒนาหน่อและใบ เป็นต้น คุณสมบัติเหล่านี้ เป็นคุณสมบัติเฉพาะของพืชชนิดเบิกนำที่มีความสามารถเจริญเติบโตได้ในดินแทบทุกชนิด และเราเรียกพืชกลุ่มพืชเหล่านี้ว่า กลุ่มพืชเบิกนำ เช่น ไม้ไผ่ และไม้ไผ่ก็เป็นพืชชนิดเบิกนำให้กับสังคมพืชต่างๆ ระบบนิเวศบางพื้นที่มีป่าไม้เต็มพื้นที่ไปหมดจนกลายเป็นสังคมถาวรอย่างเหมาะสมต่อสภาพแวดล้อมได้ โดยธรรมชาติ ดังจะเห็นได้จากสภาพป่าทั่วไป จะพบเห็นไม้ไผ่ขึ้นอยู่กับป่าเกือบทุกชนิดทั่วทุกภาคของประเทศไทย นับเป็นผลของการทดแทนของสังคมพืช จากสังคมเบิกนำไปสู่สังคมพืชถาวร และสังคมถาวรเหล่านั้นอาจสลายไปด้วยสาเหตุภายนอก เช่น ไฟป่า โรคระบาด น้ำท่วม หรือถูกรบกวนทำลายโดยมนุษย์ และอาจทดแทนตามแนวทางเดิมอีก หมุนเวียนเช่นนี้เรื่อยไป โดยเริ่มจากสังคมเบิกนำและผ่านขั้นตอนต่างๆ แล้ววนกลับมาเป็นสังคมเบิกนำดังเดิมอีก ดังที่กล่าวมาแล้วข้างต้นว่า ไม้ไผ่ เป็นกลุ่มพืชเบิกนำชนิดหนึ่งที่มีความสำคัญต่อระบบนิเวศป่าไม้ของไทย และยังเป็นพืชเอนกประสงค์ที่คูณประโยชน์นานัปการ (อุทิศ ภูฏอินทร์, 2539: 290)

2.3 งานศึกษาถึงความสัมพันธ์ของไม้ไผ่กับวิถีชีวิต

ไม้ไผ่ เป็นพืชเก่าแก่ของเอเชียรวมทั้งประเทศไทยด้วย พืชชนิดนี้มีความผูกพันใกล้ชิดกับวิถีชีวิตของคนไทยมาช้านาน นับแต่เรื่องการเกิด การมีชีวิตอยู่ และการตาย ดังจะเห็นได้ว่า กอไม้ไผ่เป็นสัญลักษณ์ของชีวิตชนบทในทุกภาคของประเทศไทย เราได้ประโยชน์จากไม้ไผ่ในหลายเรื่อง เช่น อาหาร เครื่องมือเครื่องใช้ สิ่งปลูกสร้าง พิธีกรรม เครื่องดนตรี ในแง่มุมของงานอนุรักษ์ดินและน้ำ ตลอดจนงานสืบทอดภูมิปัญญาท้องถิ่น ที่อาศัยตัวผ่านจากไม้ไผ่ถ่ายทอดสู่งานจักสานไม้ไผ่ที่บ่งบอกถึงเรื่องราวในอดีตมาสู่ปัจจุบันได้อย่างแจ่มชัด ในขณะที่เดียวกันงานจักสานในปัจจุบันกำลังถูกทำให้เลือนหายไปด้วยการเข้ามาแทนที่ของพลาสติกและข้อจำกัดบางประการของคุณสมบัติของไม้ไผ่เอง การศึกษาเรื่องของไม้ไผ่เป็นเรื่องกว้างขวาง เป็นเรื่องสากล และเป็นมรดกร่วมกันของคนไทย คนเอเชียและคนในโลก (สาวตรี สุวรรณสถิตย์, 2542) เรื่องของไม้ไผ่ครอบคลุมสาขาวิชาหลายด้าน มีหลายมิติที่จะศึกษาได้ลึกซึ้งในการศึกษาครั้งนี้ผู้ศึกษาสนใจศึกษาการใช้ไม้ไผ่ในชีวิตชุมชนไทลื้อกับระบบนิเวศท้องถิ่นของชุมชนไทลื้อบ้านงอบ ตำบลงอบ อำเภอทุ่งช้าง จังหวัด

น่าน ในการศึกษาครั้งนี้มีหลายมิติที่ศึกษาโดยจะศึกษาในแง่ของชุมชนกับการใช้ประโยชน์จากไม้ไผ่ในวิถีชีวิต ในแง่ของการจัดการป่าไผ่ในป่าธรรมชาติและป่าชุมชน และศึกษาหน้าที่ของไม้ไผ่ในแง่ของการอนุรักษ์ดินและน้ำ และสุดท้ายศึกษาถึงการเลือนหายไปของไม้ไผ่โดยอาศัยตัวผ่านจากงานจักสานตลอดจนผลกระทบที่มีต่องานจักสานไม้ไผ่ ในปัจจุบัน อันจะนำไปสู่การจัดการทรัพยากรป่าไผ่ การอนุรักษ์สายพันธุ์ไม้ท้องถิ่น และการคงอยู่ของภูมิปัญญาท้องถิ่นในวิถีชีวิตของชุมชน

2.3.1 ไม้ มรดกร่วมที่น่าศึกษา

เรื่องของไม้เป็นเรื่องที่น่าตื่นเต้นมาก เพราะเป็นพันธุ์ไม้ที่มีอยู่คู่โลก ยังประโยชน์แก่สัตว์และคนมาแต่โบราณดึกดำบรรพ์และยังสืบทอดมาจนถึงทุกวันนี้ หลักฐานทางโบราณคดีเกี่ยวกับไม้ ทำให้เราเชื่อมั่นได้ว่าคนในแถบอีสานของไทยรู้จักใช้ไม้ไผ่มาจักสานเป็นภาชนะมาตั้งแต่เมื่อหลายพันปีมาแล้ว ถ้าใครเคยไปชมพิพิธภัณฑ์ที่บ้านเชียง จะพบโบราณวัตถุที่จัดแสดงไว้ชิ้นหนึ่งที่สำคัญมากเป็นภาชนะดินเผาอายุหลายพันปีภายนอกมีร่องรอยเครื่องจักสานคล้ายกระบุงหุ้มอยู่เหมือนนวมหรือเกราะ ลักษณะของเครื่องจักสานที่หุ้มอยู่นั้นเห็นได้ชัดเจนว่าเป็นไม้ไผ่จักตอกและสานเป็นลวดลายง่ายๆ เช่น ลายสอง ซึ่งในปัจจุบันนี้ก็ยังสามารถเห็นเครื่องจักสานไม้ไผ่ในลวดลายเช่นนี้อยู่ทั่วไป นอกจากนี้ยังพบร่องรอยของเครื่องจักสานอยู่ในเครื่องสำริดด้วย แสดงให้เห็นว่ามนุษย์โบราณสมัยก่อนประวัติศาสตร์ก็รู้จักเทคนิคการจักสานไม้ไผ่ นอกจากนี้ยังมีอีกตัวอย่างหนึ่งที่ประจวบ จังหวัดลำปาง เป็นหลักฐานทางวัฒนธรรมที่ยาวนานมากกว่า 3,000 ปี โดยเฉพาะการขุดค้นพบศพคนโบราณ และศพถูกห่อด้วยเสื่อใยพืช เสื่อ และฟากไม้ไผ่ ซึ่งเป็นหลักฐานอินทรีย์วัตถุที่มีสภาพสมบูรณ์ที่สุดในประเทศไทย จะเห็นได้ว่า คนในอดีต ได้คัดเลือกทรัพยากรธรรมชาติที่มีอยู่มาใช้ในการดำรงชีวิต ตั้งแต่เกิดจนถึงวาระสุดท้ายของชีวิต (กรมศิลปากร, 2544: 37) และพิธีฝังศพของคนไทลื้อในอดีตก็เช่นกัน มีพิธีกรรมฝังศพที่เหมือนกันคือการห่อศพด้วยฟากไม้ไผ่ก่อนนำไปฝัง

นอกจากนี้งานศึกษาการใช้ประโยชน์จากไม้ไผ่ในเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ในยุคก่อนเกษตรกรรมของ Saranarat Kanjanavanit (1986) มีดังนี้ ก) ความสัมพันธ์ของระบบนิเวศเชิงชาติพันธุ์วรรณมาของคนในยุคปัจจุบันกับไม้ไผ่ ข) หลักฐานการใช้ไม้ไผ่ในสมัยก่อนประวัติศาสตร์ของประเทศไทย และใกล้เคียง ค) การใช้ไม้ไผ่ตามชาติพันธุ์วรรณมาที่เกี่ยวข้องกับสภาพเศรษฐกิจก่อนยุคเกษตรกรรม และ ง) การทดลองทางด้านเทคโนโลยี โดยการใช้ไม้ไผ่ทำงานร่วมกับเครื่องมือหิน โดยมี การขุดค้นพบซากต้นไม้ส่วนที่กลายเป็นถ่านในถ้ำต่างๆ ในจังหวัด

แม่ฮ่องสอน ซากต้นไม้ที่ขุดได้จากแหล่งโบราณคดีนั้น เป็นหลักฐานที่บันทึกโดยตรงของสภาพที่ปรากฏและการใช้ไม้ไผ่ของมนุษย์โบราณ

งานศึกษาวิจัยของ Saranarat Kanjanavanit (1986) ในครั้งนี้ได้แสดงให้เห็นว่า ความสัมพันธ์ยุคก่อนประวัติศาสตร์ ระหว่างคนกับไม้ไผ่นั้นน่าจะมีมานานมากในเขตตะวันออกเฉียงใต้ ปฏิสัมพันธ์ยุคก่อนประวัติศาสตร์ระหว่างคนกับไม้ไผ่ตามถิ่นที่อยู่อาจนำไปสู่การขยายตัวของไม้ไผ่ออกไป จากการกระจายตัวอยู่เดิมก็ได้ สิ่งที่หลงเหลือเป็นหลักฐานทางโบราณคดีได้รับการยืนยัน จากการทดลองรูปแบบต่างๆ กับเทคโนโลยีไม้ไผ่นั้น แสดงให้เห็นว่า คนยุคก่อนเกษตรกรรมมีเครื่องมือหินแบบ Hoabinhian นั้นใช้ประโยชน์จากไม้ไผ่เพื่อการผลิตต่างๆ ที่อย่างน้อยก็มาตั้งแต่ 11,000 ปีมาแล้ว ในแถบเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ ในเชิงภูมิศาสตร์แล้ว เกาะต่างๆ เมื่อประมาณ 200 ปี ก่อนคริสตกาล และจากหลักฐานบางประการที่ว่าไม้ไผ่มีประโยชน์มากมายกว้างขวางนั้น อาจเป็นการนำเข้ามาโดยฝีมือคนเราก็เป็นไปได้

ในปัจจุบัน ก็ยังมีชนเผ่าและชาวบ้านในชนบทของประเทศไทย บางกลุ่มที่ใช้ชีวิตแบบดั้งเดิมและรู้จักใช้ชีวิตที่สมดุลระหว่างคนกับธรรมชาติ แต่ชีวิตของคนเหล่านี้อุดมสมบูรณ์มีสุนทรียภาพและน่าสนใจเพราะเขามีความรู้เกี่ยวกับธรรมชาติมากมาย จึงมีนักมานุษยวิทยา และนักสังคมวิทยาจากนานาชาติเข้ามาศึกษาวิถีชีวิตของเผ่าตองเหลือง หรือมลาบรี ในแถบจังหวัดแพร่และน่าน หรือชีวิตชาวเขาเผ่าต่างๆ กลุ่มชนเผ่าเหล่านี้ใช้ชีวิตแบบหักล้างอาจพบเก็บหาพืชผลตามธรรมชาติ ใช้ไม้ไผ่ทำของใช้ในบ้านและในชีวิตประจำวัน

ชนเผ่าต่างๆ และชาวบ้านในชนบทหลายแห่งของประเทศไทย อาศัยไม้ไผ่ซึ่งเป็นไม้ยืนต้นในป่าเบญจพรรณและป่าผลัดใบและนำมาใช้ในชีวิตประจำวัน เริ่มตั้งแต่ขูดเอาหน่อไม้จากไม้ไผ่หลายชนิดมาเป็นอาหารหรือเป็นภาชนะหุงต้ม หรือเผาอาหารต่างๆ เช่น ทำข้าวหลาม ไม้ลำขนาดเล็กก็เอามาทำเครื่องดนตรี ไม้ตะพด ก็ทอผ้า เส้าห้องตุ้ง หรือธง เป็นต้น หรือสานเป็นภาชนะ กระด้ง กระบุง โตก เป็นต้น สำหรับชนเผ่าที่เลี้ยงช้างไว้ใช้งาน เช่น ชาวกะเหรี่ยงในภาคเหนือ และชาวส่วยในเขตอีสานตอนล่าง ก็จะต้องพึ่งพาต้นไม้บางชนิดเพื่อเป็นอาหารของช้างด้วย (สาวิตรี สุวรรณสถิตย์, 2542: 1 - 2)

2.3.2 ไม้กับงานจักสาน

ภาพจิตรกรรมฝาผนังหลายแห่งในถ้ำนาสะท่อนวัฒนธรรมการใช้ภาชนะที่ปัจจุบันเรียกว่า “หัตถกรรมพื้นบ้าน” ทั้งในชนชั้นสูง ชั้นกลาง และสามัญชน เช่น การใช้กระบุงเปียด ของนางมัทรี ผู้เป็นนมเหยื่อของพระเวสสันดร (วัดบวรกรก เชียงใหม่) ภาพการทาบเสาแทรกทองพระมโหสถ (วัดไหล่หิน แม่แจ่ม) น้ำตันนมดำ แบบบ้านเหมืองกุง มีปรากฏในฉากพระราช

ฐาน จากชาคกสุวรรณสังข์ (วัดพระสิงห์) และจากแหล่งอื่นๆ อีกจำนวนไม่น้อยที่เป็นทั้งภาพชีวิต บ้านและราชสำนักอย่างมีเอกภาพ นอกจากนี้รูปแบบทรวดทรงภาชนะยังคงรูปเหมือนกับที่เห็นใช้กันอยู่ในชนบทล้านนา เช่น น้ำอึ่ง น้ำดัน กระบุง ตะกร้า ช้ำ เบียด หวดนึ่งข้าว เป็นต้น ไม่แตกต่างกับในปัจจุบัน การเปลี่ยนแปลงมีน้อยมาก เป็นการเปลี่ยนแปลงอย่างช้าๆ ซึ่งจะได้กล่าวถึงในลำดับต่อไป

เมื่อกล่าวถึงไม้แกะสลัก ก็ต้องนึกถึงไม้สักเช่นเดียวกับเวลาพูดถึงจักสานก็ย่อมมองข้ามความสำคัญของ “ไม้ไผ่” ไม่ได้ฉนั้น ประโยชน์ของไม้ไผ่มีเอนกอนันต์ มีคุณค่าครอบจักรวาลอย่างที่สุดเท่าที่มนุษย์จะรู้จัก โดยเฉพาะคนตะวันออก ไม้ไผ่เป็นวัสดุจำเป็นต่อชีวิตเหมือน “น้ำ” มันสอดแทรกสัมผัสอยู่ในชีวิตประจำวันของชาวบ้าน ไม้ไผ่รับใช้ตั้งแต่งานหยาบไปจนถึงงานละเอียด เป็นโครงสร้างบ้านเรือนที่อยู่อาศัย ไม้ไผ่เรือไปถึงของใช้ไม่ว่าจะเป็นกระบอกระบาย ถ้วยน้ำ ไม้เกาหลัง หรือเป็นอาหารเอร็ดอร่อย เป็นสมุนไพร ยารักษาโรค เป็นสัญลักษณ์ทางสุนทรียะ ดังเช่นที่ปรากฏเป็นบทกวีอันไพเราะและสะท้อนในภาพเขียนของศิลปินตะวันออก (วัฒนธรรม วัฒนธรรมศึกษา และคณะ, 2544: 129 - 131)

2.3.3 ไม้ในพิธีกรรมไทย

ในการศึกษาครั้งนี้เพื่อศึกษาความเป็นไปของสังคมวัฒนธรรมที่มีอิทธิพลต่อวิถีชีวิตชุมชนและการจัดการทรัพยากรธรรมชาติของป่าไผ่ ซึ่งไม้ไผ่เป็นเครื่องมืออย่างหนึ่งของวัฒนธรรมความคิด ความเชื่อของชุมชนท้องถิ่น เป็นสื่อกลางของการใช้ผ่านองค์ความรู้ภูมิปัญญาท้องถิ่น กับการใช้ไม้ไผ่เป็นเครื่องมือทางพันธุกรรม ความเชื่อของวิถีชีวิตในชุมชนต่างๆ ของไทย ในขณะที่ปัจจุบัน ทรัพยากรธรรมชาติป่าไผ่ได้เสื่อมโทรมลงและนับวันไผ่จากป่าธรรมชาติได้มีแนวโน้มลดลงเป็นจำนวนมากในเกือบทุกภาคของประเทศไทย ซึ่งเปรียบเทียบดูตัวเลขการส่งออกในตารางที่ 7 จึงเป็นสิ่งที่น่าสนใจว่า ในมิติวัฒนธรรมมีนัยสำคัญมากน้อยเพียงใดในการที่จะหาแนวทางในการอนุรักษ์ทรัพยากรธรรมชาติ โดยเฉพาะทรัพยากรป่าไผ่ให้คงอยู่คู่สังคมวิถีชีวิตของคนไทยไปตราบนานแสนนาน และนำไปสู่แนวทางการจัดการทรัพยากรธรรมชาติอย่างยั่งยืนต่อไป ศรีเลา เกษพรหม (2542) ได้ยกตัวอย่างไม้ในพิธีกรรมท้องถิ่นของไทย ดังนี้

พิธีตัดสายรก มีการใช้ผิวของไม้ไผ่เปียกที่ผ่ามาจากกิ่งง่าไฟในครัวเป็นเครื่องมือตัดสายรก

พิธีสถานอู่ มีการนำไผ่ขางมาจักสาน ไผ่บงและไม้ไผ่สีสุกทำเป็นอู่

พิธีเลี้ยงผีขุนน้ำ ใช้ไม้ไผ่ทำเป็นเสาสี่ต้นและวางตะที่สานด้วยไม้ไผ่ทำเป็น

ชั้นวางเครื่องสังเวย

พิธีแรกนา มีการทำตาแหลวโดยใช้ไม้ไผ่สานขัดกันเป็นวงกลมรัศมี 30 เซนติเมตรขึ้นไป ตรงกลางมีช่องรูกลมๆ กล้ายๆ เกลียว

พิธีป้องกันผีขโมยข้าวเปลือกในนา ใช้ไม้ไผ่ผ่าซีกจำนวน 4 อัน ลงอักขระคาถา แล้วเจาะรูเขวนนำไปปักไว้ตาม 4 มุมที่นา

พิธีเรียกขวัญข้าว ใช้ไม้ไผ่เอี้ยยาวประมาณ 2 เมตร นำมาจัดตรงปล้องปลาย แล้วสานขัดกัน สำหรับวางด้วยขามแล้วใส่ข้าวเปลือกแล้วนำไปปักตรงบริเวณที่เคยกองข้าวเปลือก ข้าวเปลือกในถ้วยขามนั้นจะนำกลับมาไว้ในยุ้งฉางต่อไป

จากพิธีดังกล่าวข้างต้น นับเป็นการใช้ไม้ในทางวัฒนธรรมที่มีความหมายต่อจิตใจอย่างลึกซึ้งซึ่งยังมีพิธีกรรมอีกมากมายที่อาศัยตัวไม้ไผ่เป็นเครื่องมือทางวัฒนธรรม (ศรีเลา เกษพรหม, 2542: 1 - 6)

2.3.4 ความเชื่อเกี่ยวกับไผ่

ไผ่ตายขุย

ไผ่เป็นไม้เศรษฐกิจในสมัยโบราณ ทุกบ้านเรือนย่อมปลูกไผ่ไว้ใช้ เพราะสมัยก่อนใช้ไผ่เป็นประโยชน์อย่างมาก ใช้ปลูกเรือนสร้างบ้าน ใช้ล้อมรั้ว ใช้จักสานเป็นเครื่องมือ เครื่องใช้ การปลูกไผ่แต่ละครั้งกว่าจะแตกกอใช้ประโยชน์ได้ต้องใช้เวลาหลายปี ดังนั้น ย่อมเป็นที่หวงแหนของเจ้าของเป็นธรรมดา

ดังนั้นสิ่งที่ทำให้คู่อริ ศัตรูเจ็บแค้น คือการทำให้ต้นไผ่ในสวนของเขาอดตายลง คนจึงคิดหาวิธีต่างๆ เพื่อให้ไผ่ของคู่อริตาย

วิธีหนึ่งที่คนโบราณใช้ คือการนำข้าวสารที่อยู่ในกระทงบนหลังหีบศพ เมื่อหามศพไปถึงป่าช้าแล้ว ให้นำเอาข้าวสารนั้นมาแอบโปรยใส่กอไผ่ เชื่อว่าไม้ไผ่กอ นั้นจะออกดอก และตายหมดทั้งกอ เรียกว่า “ไผ่ตายขุย”

การทดลองอาคม

มีคาถาบทหนึ่ง คนโบราณบอกไว้ว่าแรงมาก ถ้าจะทดลองแบบง่ายๆ ให้ท่องคาถาบทนั้น แล้วใช้ฝ่ามือตบที่โคนของไผ่บงหรือไผ่ซาง ด้วยความแรงของอาคม ไผ่ลำนั้นจะแตกแยกออกเป็นแฉกๆ ตั้งแต่โคนถึงปลาย (ศรีเลา เกษพรหม, 2542: 6 - 7)

นอกจากนี้คนไทยยังนำไม้ไผ่มาทำเป็นสิ่งของเครื่องใช้ที่เกี่ยวข้องกับประเพณี ความเชื่อ อีกหลายอย่าง เช่น “แหลว” ซึ่งสานด้วยตอกไม้ไผ่สานขัดกัน ใช้ปักบนหม้อยา เพื่อป้องกันสิ่งที่จะทำให้ยาเสื่อม หรือนำไปปักในที่ต่างๆ เพื่อป้องกันสิ่งชั่วร้าย (เกสร สุนทรเสรี, 2542: 55 - 59)

2.3.5 ภูมิปัญญาไม้ไผ่ในวัฒนธรรมของคนชายขอบ

“ภูมิปัญญาไม้ไผ่” หรือวัฒนธรรมไม้ไผ่ในประเทศไทยจากมุมมองทางมนุษยวิทยาร่วมสมัย ภูมิปัญญาไม้ไผ่ของคนไทยมีพัฒนาการ เปลี่ยนแปลงและปรับตัวอย่างไรในสถานการณ์ที่ทรัพยากรชนิดนี้ได้ลดปริมาณลงอย่างรวดเร็ว ภูมิปัญญาไม้ไผ่มีความหมายอย่างไรบ้างต่อวิถีชีวิตของคนชายขอบในสังคมไทยยุคโลกาภิวัตน์ สุริยา สมุทคุปดี และพัฒนา กิติอาษา (2544) มีความเห็นว่า จากข้อมูลเอกสารที่เกี่ยวข้องและนำเสนอข้อวิเคราะห์โดยใช้ประโยชน์จากมโนทัศน์เรื่องราววาทกรรมและสัญญาว่าภูมิปัญญาไม้ไผ่เป็นอุปลักษณ์ สำคัญชุดหนึ่งที่สามารถใช้ทำความเข้าใจสังคมไทยสมัยใหม่ได้ ภูมิปัญญาชนิดนี้กำลังตกอยู่ในสภาพของการเลือนหาย การถูกลดความสำคัญ และการคงอยู่แบบต่อสู้ดิ้นรน โดยเฉพาะในวัฒนธรรมของคนชายขอบ ถึงกระนั้นก็ตาม ภูมิปัญญาไม้ไผ่ยังคงเป็นอัตลักษณ์ ส่วนสำคัญของคนไทยและวัฒนธรรมไทย เมื่อพิจารณาถึงความสามารถในการปรับตัวและลักษณะเอนกประสงค์เฉพาะตัว วงการมนุษยศาสตร์และสังคมศาสตร์ของไทยได้นำเสนออุปลักษณ์ทางวัตถุ (Material Metaphor) หลายชุด เพื่อใช้อธิบายพัฒนาการของสังคมไทยตั้งแต่สมัยก่อนประวัติศาสตร์จนถึงปัจจุบัน อุปลักษณ์ที่ว่านี้ให้ความสนใจเกี่ยวกับวัฒนธรรมทางวัตถุ (Material Culture) เป็นสำคัญ อุปลักษณ์บางส่วนก็ได้มาจากสภาพแวดล้อมธรรมชาติ บางส่วนก็มีที่มาจากประติสฐกรรมของมนุษย์ที่มีหลักฐานว่า เคยตั้งถิ่นฐานอยู่ในดินแดนที่เป็นประเทศไทยทุกวันนี้มาก่อน อุปลักษณ์ที่ทรงพลังและเป็นที่ยอมรับอย่างกว้างขวางเพื่อใช้ในการทำความเข้าใจและอธิบายพัฒนาของอารยธรรมไทย ได้แก่ 1) น้ำ รวมทั้งสัญลักษณ์ที่เกี่ยวกับน้ำ และความอุดมสมบูรณ์ 2) ข้าว และ 3) เกลือก กับเครื่องมือเหล็ก

สุริยา สมุทคุปดี และพัฒนา กิติอาษา (2544: 8 - 9) ยังได้เสนอเพิ่มเติมว่ามีอุปลักษณ์อีกชุดหนึ่งที่จะช่วยเปิดพรมแดนความรู้และแนวทางการวิเคราะห์โครงสร้างและพัฒนาการของสังคมไทยโดยการพิจารณาจากวัฒนธรรมทางวัตถุซึ่งเรียกอุปลักษณ์ชุดนี้ว่า “ภูมิปัญญาไม้ไผ่” หรือ “วัฒนธรรมไม้ไผ่” แต่ไม่ได้ใช้ไม้ไผ่เพื่อสืบล้างอุปลักษณ์ทางวัตถุชุดเดิม (สังคมพลังน้ำ วัฒนธรรมข้าว และอารยธรรมเกลือกกับเหล็ก) การนำเสนอภูมิปัญญาไม้ไผ่ จะเป็นหนทางอีกทางหนึ่งในการนำเสนอภาพเคลื่อนไหว และทับซ้อนกันอยู่ของสังคมไทยให้ชัดเจนมากขึ้น คนไทยและคนตะวันออกได้ตระหนักถึงคุณค่าการไม้ไผ่มาช้านาน ที่สำคัญไม้ไผ่ผูกพันกับสังคมไทยทั้งในอดีตและปัจจุบันอย่างลึกซึ้งไม่น้อยไปกว่า ข้าว ดังนั้น จึงเป็นประเด็นวิชาการทางด้านมนุษยศาสตร์และสังคมศาสตร์ที่น่าสนใจที่จะตรวจสอบ ทบทวนและสังเคราะห์องค์ความรู้เกี่ยวกับไม้ไผ่ รวมทั้งนำเสนอประเด็นวิเคราะห์ทางเศรษฐกิจ การเมือง และวัฒนธรรมเกี่ยวกับไม้เอนกประสงค์ชนิดนี้

ประเด็นนำเสนอที่สำคัญ คือ ไม้ไผ่ควรจะได้รับการพิจารณาในฐานะที่เป็นอุปถัมภ์ทางวัตถุที่สำคัญชุดหนึ่งในการอธิบายโครงสร้างของสังคมไทยควบคู่กับลักษณะการทางวัตถุอย่างอื่น เช่น น้ำ ข้าว เกือบกับเหล็ก ภูมิปัญญาไม้ไผ่บอกเรื่องราวของการต่อสู้ดิ้นรนของชนบท รวมทั้งการเลื่อนหาย ต้อรองและยื่นหยัดทำทนายของกลุ่มคนที่พึ่งพิงไม้ไผ่ในวัฒนธรรมของสังคมชนบทไทยอย่างชัดเจน

2.3.6 ไม้ไผ่สารพัดประโยชน์ในวิถีชีวิตไทย

ไม้ไผ่ จัดเป็นพืชเอนกประสงค์ที่มีความสัมพันธ์กับชีวิตและความเป็นอยู่คนไทยมาช้านาน โดยนำเอาทุกส่วนของไม้มาใช้ในชีวิตประจำวันเพื่อสนองความต้องการพื้นฐานหรือปัจจัยที่มนุษย์ต้องการ นอกจากประโยชน์ทางตรงยังการใช้ประโยชน์ทางอ้อมอีกนานัปการ อาทิ ใช้ปลูกเป็นแนวกันลม (windbreak) หรือปลูกเป็นแนวริมน้ำเพื่อป้องกันการพังทลายของดิน (Soil erosion) ในปัจจุบันมีการใช้ประโยชน์ไม้ไผ่กันอย่างกว้างขวาง ตั้งแต่ใช้เป็นวัตถุดิบ สำหรับอุตสาหกรรมในครัวเรือน โดยนำหน่อมาบริโภคในรูปแบบต่างๆ และนำเอาลำไม้มาใช้อย่างเอนกประสงค์ไปจนถึงการใช้หน่อและลำมาเป็นวัตถุดิบที่สำคัญในอุตสาหกรรมขนาดเล็กถึงใหญ่ เช่น อุตสาหกรรมหน่อไม้กระป๋อง หน่อไม้แห้ง หน่อไม้ดอง อุตสาหกรรมกระดาษ และเยื่อกระดาษ ตลอดจนอุตสาหกรรมไม้อัด ไม้ยาง และไม้ปาร์เก้และมีการส่งผลิตภัณฑ์ไม้ไผ่ออกไปขายยังต่างประเทศอีกด้วย (รุ่งนภา วงศ์วิจิตร, วลัยพร สถิตวิบูลย์ และสกลศักดิ์ รัมย์รังสิ (อ้างในสุริยา สมุทรคุปต์ และพัฒนา กิติอาษา, 2544: 21)

ในบทความเรื่อง “ชีวิตกับหนอนไม้ไผ่” ของสุภา แก้วสุข (2540: 152 อ้างในสุริยา สมุทรคุปต์ และพัฒนา กิติอาษา, 2544: 35 - 36) ได้นำเสนอเรื่องราวของคนหาหนอน และคนกินหนอนไม้ไผ่ที่คนทั่วไปรู้จักในนามของ “รถควน” ของชาวเขา โดยเฉพาะชาวเขาเผ่าอาข่าที่บ้านป่าคาสุขใจ ตำบลแม่สลองนอก กิ่งอำเภอแม่ฟ้าหลวง จังหวัดเชียงราย อาจา อ้ายซาง ชาวอาข่าวัย 55 ปี ได้ให้ข้อมูลว่า ชาวอาข่าเรียกหนอนไม้ไผ่ว่า “คาบูร์” ชาวเขากินหนอนไม้ไผ่มานานแล้ว อาจจะนานถึง 52 ชั่วคน หนอนไม้ไผ่เป็นอาหารหลักอย่างหนึ่งของชาวเขาเหมือนกับกินผักกูดหน้าแล้ง กับมะเขือพวงหน้าฝน อาจาเป็นช่างประจำหมู่บ้านและนักล่าหนอนด้วย เขารู้ว่าหนอนไม้ไผ่มีอยู่เฉพาะในไม้หก ไม้ซาง และไม้อีกชนิดหนึ่งที่มีชื่อเรียกในหมู่ชาวอาข่าว่า “มาซาเปียะ” ซึ่งเป็นไม้ลำใหญ่ ปล้องสั้น และมีหนอน ไม้ไผ่อยู่เป็นจำนวนมาก อาจา เล่าว่า ช่วงที่เหมาะสมที่สุดในการหาหนอนคือ ช่วงที่หนอนลงมารวมกันบริเวณโคนไม้ เพื่อเตรียมตัวเป็นดักแค้ ซึ่งอยู่ในราวเดือนตุลาคม - เดือนพฤศจิกายนของทุกปี การหาหนอนช่วงนี้ไม่ต้องเจาะฟันไม้มากปล้อง เพียงแต่เลือกโคนไม้ไผ่ปล้องที่หนอนลงไปกระจุกตัวรวมกันแล้วเจาะลงไปสักเพียงครึ่งปล้อง พอให้ใช้

มือล้วงเข้าไปเก็บหนอนได้เท่านั้น วิธีนี้จะทำให้ไม้ไผ่ขึ้นต้นต่อไปได้ สามารถใช้ประโยชน์จากลำไผ่ได้ต่อไป อาจาย้าว่า ไผ่มีประโยชน์มาก หน่อใช้กินได้ ลำต้นใช้สร้างบ้านได้

2.3.7 ไผ่ ความหมายจากวรรณกรรม

การมองวัฒนธรรมที่เกี่ยวกับไม้ไผ่ โดยอาศัยวรรณกรรมเป็นสื่อจะมองเห็นภาพชีวิตของผู้คนในสมัยก่อน และทราบถึงจินตนาการของผู้เขียนวรรณกรรมนั้นๆ ความงามอันสุนทรีย์ภาพที่ฟังจะสัมผัสได้ ซึ่งพอจะยกตัวอย่างได้ดังนี้

1. ในเรื่องรามเกียรติ์ กุมภเทศเข้าไปบำเพ็ญตบะอยู่ในปล้องไม้ไผ่ เพื่อขอเทพศัตรา พระลักษมณ์ไม่รู้ จึงเอาพระขรรค์ฟันปล้องไม้ไผ่ถูกกุมภเทศคอขาดตาย

2. ประวัติของไม้ไผ่สีสุก ว่าฤๅษีชื่อ สุขวิวัฒน์ บำเพ็ญพรตมีต้นไม้ไผ่สูงครอบหลังคาอาศรมฤๅษีจึงเอาไม้ไผ่ไปถวายพระอิศวร พระอิศวรทรงหักไม้ไผ่เป็นสองท่อน ท่อนปลายเกิดเป็นกระบี่ขามภูวราช ท่อนต้นเกิดเป็นยักษ์ ชื่อ อสูรเวร่า ไม้ไผ่นั้นจึงได้ชื่อว่า ไผ่ฤๅษีสุก

3. วรรณคดีเรื่องขุนช้างขุนแผน ตอนกำเนิดพลายงาม เมื่อนางวันทองส่งพลายงามให้ไปอยู่กับนางทองประศรี ที่เมืองกาญจนบุรี ก็สร้างบรรยากาศให้ได้กลิ่นอายชนบท โดยนำไม้ไผ่มาสอดเสริมว่า

“เจ้าพลายงามเดินพลาถตามทางเกวียน

ตลอดคลื่นลนเรื่อย เตื่อย เตื่อยมา

ถึงโคกซ้องหนองสะท้านบ้านกะเหรียง

เห็นโรงเรียงไร่ฝ้ายทั้งซ้ายขวา

พริกมะเขือ เหลืองงาม อร่ามตา

สาธิตา แก้วกิน แล้วยับนฮือ

เห็นไก่เตี้ยเขี่ยคุ้ยที่ขุขไผ่

กระโดดไล่ตดเลียวบินเปรี้ยวปรือ

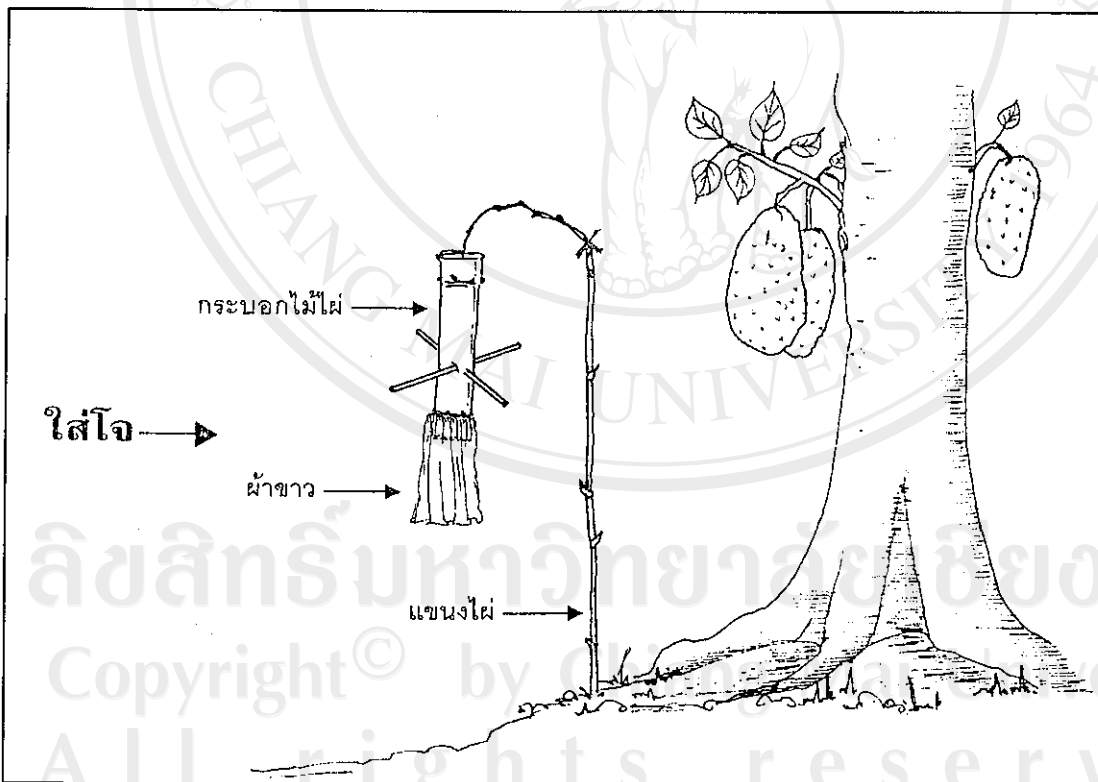
พบนกยูงฝูงใหญ่ ไล่กระพือ

มันบินหวือ โห่ร้อง คะนองใจ”

4. บทปริศนาคำทายของภาคใต้ คือ “อ้ายไรหา อ้ายเขียว หางเขียวชี้ฟ้า คนทั้งพารามาหาอ้ายเขียว” คำเฉลย คือ ไม้ไผ่ และบทปริศนาคำทายอีกบทคือ “ไม้ไผ่เจ็ดกอ กอหนึ่งมีเจ็ดลำ ลำหนึ่งมีเจ็ดปล้อง แมงงู่เข้าร้องปล้องหนึ่งมีเจ็ดตัว คาบเกษรบัวตัวหนึ่งเจ็ดดอก บินเข้าออก วันละเจ็ดหน เมื่อบินครบนับได้ก็หน” นับเป็นการสอนให้เด็กเป็นคนช่างสังเกตแล้ว ยังมุ่งฝึกคิดคำนวณและแทรกตัวลงไว้ สอนให้เข้าใจว่า คิดเป็นอย่างเดียว อาจผิดพลาดได้ ต้องมีไหวพริบด้วย

กล่าวคือ ถ้านำตัวลงที่ว่า “คาบเกษรบัวตัวหนึ่ง เจ็ดดอก” ไปคำนวณด้วย ก็จะไม่ถูกต้อง นับเป็น ภูมิปัญญาของชาวบ้านในการสอนเด็ก เขาวชน โดยใช้ไม้ไผ่ซึ่งมีอยู่ในธรรมชาติ ใกล้เคียงตัวเด็กมาเป็น อุปกรณ์จะเห็นว่าเราได้ประโยชน์ในเชิงวรรณกรรมจากไม้ไผ่มากมาย ขอเพียงหยิบยกข้อคิดมาใช้ให้เกิดประโยชน์และเหมาะสมเราก็จะซาบซึ่งในคุณค่าของไม้ไผ่อีกมุมมองหนึ่ง (เกษร สุนทรเสรี, 2542: 77 - 81)

5. ความเชื่อกับการใส่ใจ การทำใส่ใจเป็นการสาปแช่งคนที่ชอบลักขโมยผลไม้ดีๆ ราคาแพง เมื่อเอาไปกินหรือเอาไปขายโดยไม่ขอไม่บอก จะมีอาการท้องอืด ท้องโต ปวดท้อง เผลอๆ พาลตายเอาตัวๆ ใส่ใจทำด้วยไม้ไผ่ยาวประมาณ 1 ปล้อง ขนาดแขนผู้ใหญ่ เหลาผิวออกจนเห็นเนื้อไม้ไผ่สีขาว เจาะรูตรงกลางปล้อง 4 รู แล้วใช้ไม้ไผ่เหลาโตขนาดไม้จิ้มลูกจิ้น สอดทะลุเป็นกากบาทยาวออกมาราว 3 - 4 นิ้ว ปลายกระบอกไม้ไผ่จะมีผ้าขาวพันห้อยลงมา แล้วนำกระบอกใส่ใจนี้ไปผูกกับปลายแขน ไผ่ยาวราว 2 - 3 เมตร ปักไว้โคนต้นผลไม้ (สุจริต บัวพิมพ์, 2542: 80) ดังภาพที่ 1

ภาพที่ 1 แสดงการทำใส่ใจด้วยไม้ไผ่

(สุจริต บัวพิมพ์, 2542: 80)

2.4 สรุป

จากการศึกษาทฤษฎีและวรรณกรรมที่เกี่ยวข้อง ผู้ศึกษาได้นำองค์ความรู้ดังกล่าวมาประยุกต์ใช้เพื่อการศึกษา สืบทอดภูมิปัญญาไม้ไผ่ การใช้ไม้ไผ่ในวิถีชีวิตชุมชนชาวไทยลื้อบ้านอบ ดังนี้ ผู้ศึกษาได้ใช้แนวคิดเกี่ยวกับชาติพันธุ์เชื่อมโยงกับการใช้ไม้ไผ่ในวิถีชีวิตและการใช้ไม้ไผ่ในมิติวัฒนธรรม ภายใต้เงื่อนไขของระบบนิเวศท้องถิ่น เพื่อสะท้อนมุมมองเกี่ยวกับภูมิปัญญาของชาวไทยลื้อว่ามีการจัดการและการใช้ไม้ไผ่ในวิถีชีวิตภายในระบบนิเวศท้องถิ่นของตนเองอย่างไร ตามแนวคิดการวิเคราะห์วัฒนธรรมโดยอาศัย สิ่งที่ชาวไทยลื้อได้ยึดถือปฏิบัติสืบต่อกันมาในการดำรงชีวิตก่อให้เกิดภูมิปัญญาแบบแผนพฤติกรรมร่วมกัน มีการถ่ายทอดวัฒนธรรม ตามแนวคิดกระบวนการเรียนรู้ไปในทิศทางใดและระบบวัฒนธรรมชุมชน จะเป็นแบบแผนพฤติกรรมก่อให้เกิดภูมิปัญญาท้องถิ่น และสืบทอดการดำรงชีวิตภายใต้ระบบนิเวศท้องถิ่นตนเองได้อย่างไร โดยอาศัยทฤษฎีโครงสร้างหน้าที่นิยมเป็นแนวทางในการวิเคราะห์และอธิบายพื้นฐานระบบวัฒนธรรมชุมชน ในการสืบทอดภูมิปัญญาการใช้ไม้ไผ่ในวิถีชีวิตชาวไทยลื้อภายใต้ระบบนิเวศท้องถิ่นในการศึกษาคั้งนี้

ลิขสิทธิ์มหาวิทยาลัยเชียงใหม่
Copyright© by Chiang Mai University
All rights reserved